

Türk Kültürü

TÜRK KÜLTÜRÜ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 56

YENİ SERİ CİLT XI

SAYI 1

2018/1

56. Yıl

Ankara <Bahar> 2018

DÎVÂNU LUGÂTİ'T-TÜRK'TEKİ KOZMOLOJİ KONULU ŞİİRLERDE BENZETME VE AKTARMA OLAYLARI

Hülya SAVRAN*

Öz: Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılmış olan *Dîvânu Lugâti't-Türk*, Türk kültürünün en önemli kaynak eseridir. Eser, pek çok konuda bilginin yer aldığı ansiklopedik bir sözlük olduğundan hem Türk kültürü hem de diğer bazı bilimler için ilklerin kitabı olarak kabul edilir. Bu kitapta yer alan kelimeler, açıklamaları yapıldıktan sonra daha anlaşılır olsun diye çoğu zaman manzum parçalar içinde de örneklendirilmiştir.

Dîvânu Lugâti't-Türk'te ilgi çekici pek çok konu gibi kozmoloji alanında da kayda değer bilgiler vardır ve eser, bu alanda önemli bir söz varlığına sahiptir. Diğer konularda olduğu gibi kozmoloji konusunda da sunulan söz varlığı, şiirler eşliğinde verilerek konunun hem kalıcılığı hem estetiği ön plana çıkarılmıştır.

Bu çalışmada; Türk kozmoloji anlayışının ve bu anlayışın ifadesinde ortaya konulan kavramlar dünyasının, *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki* durumu verilmeye çalışılmıştır. Bunun için *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki* kozmoloji konulu şiirler, benzetme ve aktarma olayları açısından incelenmiştir. Bu şiirler, Türk kozmoloji anlayışının öncesini ve sonrasını vermesi açısından önemli ipuçlarına sahiptir. Şiirler, yaşadıkları yere ve zamana göre, Türklerin başka kültür çevrelerinden etkileşimlerini gösterse de, aynı zamanda Türklerin en eski kozmolojik anlayışlarının izlerini de taşımaktadır. Bu durumun ortaya konmasıyla Türk kültür tarihine katkıda bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, kozmoloji, benzetme, aktarma, anlam bilimi.

Simile and Metaphors in the Cosmology-Themed Poems in Dîvânu Lugâti't-Turk

Abstract: *Dîvânu Lugâti't-Türk*, written by Mahmud Kashgari, is a very important source for Turkish culture. The book is an encyclopedic dictionary that provides information on many topics. It is the first of the firsts for both Turkish culture and some other related sciences. Mahmud Kashgari gives the words in the book in stanzas to make them more understandable.

Dîvânu Lugâti't-Türk is also an important source of information on cosmology and it introduces considerable vocabulary in this field too. The vocabulary in this field is presented in stanzas too.

In this study, the place of Turkish cosmology and cosmology concepts in *Dîvânu Lugâti't-Türk* are focused on. For this, poems about cosmology in *Dîvânu Lugâti't-Türk* are analysed in terms of simile and metaphors. These poems illuminate the background of the Turkish cosmology and afterwards. While the poems illustrate how Turkish interacts with other cultural environments with respect to when and where

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Balıkesir/TÜRKİYE. E-posta: hsavran@balikesir.edu.tr. ORCID No: 0000-0002-5988-1602.

they live, they also reveal their cosmological beliefs. The study is believed to contribute to Turkish cultural history.

Keywords: *Dîvânu Lugâti't-Türk, cosmology, simile, metaphore, semantic.*

0.GİRİŞ

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT), hemen hemen her alandan kavramlar ifade eden kelimelerin yer aldığı, Kaşgarlı Mahmud (KM) tarafından yazılmış ansiklopedik bir sözlüktür. Söz varlığı ve kavramlar dünyası açısından zengin örneklerin bulunduğu eserde kelimeler, açıklamaları ile birlikte geçtikleri deyim, atasözü ya da şiirler eşliğinde verilmiştir. Durum bu olunca, eser, ilgi çekici pek çok madde başıyla araştırmacıların daima başvuru kaynağı olmuştur.

Bütün bu konular içinde kuşkusuz kozmolojik öğeler ve bu öğelerin yer aldığı şiirler, yarı göçebe bir bozkır hayatı süren Türk halklarının, hayatlarının neredeyse merkezine aldıkları kozmolojiye ve kozmolojik olgulara verdikleri önemden hareketle, apayrı bir yere sahip olmuştur.

En basit tabiriyle Türklerin en eski kozmoloji anlayışını, iki ana ilkeye indirgenmiş âlem düzeni olarak ifade eden Esin, bu anlayışın, kâinatın bütün görünüşlerini *gök* ve *yir-sub/v* (yer-su 'yeryüzü') un temsil ettiği birbirine zıt, ama birbirini tamamlayan iki evrensel 'nefes'ten oluşmuş bir sistem olduğunu belirtir. Kâinatın çeşitli tezahürlerini, zaman ve mekân içinde tüm evreni kapsayan bir düzen olarak açıklama girişimi ilk olarak proto-Türk kabul edilen Çulara aittir. Çular bu kozmolojik anlayışı İç-Asya'dan kuzey Çin'e getirmişlerdir. Çu kozmolojisi, 'gök' ve 'yer'in temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için dikotomi (iki ilkel sistem) adını alır. Türklerin ve dolayısıyla Çinlilerin dikotomik kozmolojisi, İran dinlerindeki iki ilke üzerine kurulu, ikici (dualist) görüşten çok farklıydı. İranlılar, iki ilkeyi birbirine düşman ve birini iyilik, diğerini kötülük simgesi sayıyordu. Zerdüş't ve Mani dinlerinde ışık iyilik, karanlık kötülük simgesi idi. Bu iki ilkeye herhangi ahlaki bir anlam vermeyen Çinliler ve Türkler ise, evrensel iki ilke düşüncesiyle, doğanın her yönünü kutsal sayıyor ve doğa güçleriyle uyum içinde yaşamak ve bu güçlerin *kut*'unu kazanmakla iyiliğe ulaşılacağını kabul ediyordu. *Kut*'un belirmesi ve verdiği ödül ise başarıydı (Esin 2001: 19-22).

Dünyanın merkezini kendi hükümdarlarının *ordu*'sunda sayan gerek Doğu Hunları (Hsiung-nu), gerek Köktürkler için kağanları "Tengri teg tengride kut bolmuş"; yani bir bakıma 'göksel hükümdar' idi. Köktürk metinlerinde, *tengri* (gök) ile *iduk* (kutsal) olarak nitelendirilen *yagız yir* (yer), evrensel iki zıt ve tamamlayıcı ilke, yani dikotomi halinde belirmektedir. Köktürk kağanlarının *ordu-örgin*'i *Ötüken-yış*, dört yönün kavşağı, yani kâinatın merkezi sayılıyordu (Esin 2001:21).

Kararig ve *yaruk* ilkelerinden ortaya çıkan beş unsur, hem yönlerle, hem renklerle hem de bazı gök cisimleriyle eş tutuluyordu. Unsurların kâinattaki yerini temsil eden yönlü pusula düzenlenmekteydi. Unsurlar, böylece güçlerle ilişkilendirildiği gibi, yönlerin simgesi sayılan bazı göksel cisimlerle de eş tutuluyordu. En eski Çin astrolojisi yıldızları yedili takımlardan oluşan dört büyük gruba ayırmakta ve bu dört grubu, baharda doğuda görünmeye başladığı zamana uygun olarak dört yönün simgesi saymaktaydı. Zaman ve mekânla ilgili başlıca kavramlar, merkezde toprak olmak üzere, bu pusula içinde diziliyordu. Bu dizilişe göre: Toprak unsurunun yönü merkez; göksel cismi Türkçe *Sarı orungulug* (Sarı

DİVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ KOZMOLOJİ KONULU ŞİİRLERDE
BENZETME VE AKTARMA OLAYLARI

bayraklı) veya Sekentir/z denen Zuhâl (Satürn) gezegeni; rengi sarı (Türklerde ayrıca yağız). Ağaç unsurunun yönü doğu; mevsimi bahar; saati sabah; rengi gök; göksel cisimleri Kök luu (Gök ejder) yıldız takımı, Igaç yultuz (Ağaç yıldızı) veya Ongay denen Müşteri (Jüpiter) gezegeni, Kuş (Niao) denen yıldızdı. Ateş usurunun yönü güney; saati öğle; mevsimi yaz; rengi kızıl; göksel cisimleri Kızıl sağızgan (Kızıl saksagan) yıldız takımı, Oot yulduz denen Merih (Mars) gezegeni, yazın tepede görülen Kök luu yıldızının ‘kalbi’ Sin yıldızı (Kalbü’l-akreb: Antares)ydı. Maden unsurunun yönü batı; saati akşam; mevsimi sonbahar; rengi ak (beyaz, beyaz lekeli); göksel cisimleri Ak bars (Ak pars) yıldız takımı, Erliĝ veya Erklig denen Zühre (Venüs) gezegeni, sonbahar ekinoksunda tepede görülen Kara alp (Hû) yıldızıydı. Su unsurunun yönü kuzey (yer altında olduĝu düşünölen su uçurumu ve alt yön); mevsimi kış; saati gece yarısı; rengi kara; göksel cisimleri Çince Yılan ve Kaplumbaĝa, Türkçe Kara yılan yıldız takımı, Suv yultuz (Su yıldızı) denen Utarit (Merkür) gezegeni, kışın tepede görölen Ülker (Çince Mao) yıldızıydı. Hsiung-nular ve Türkler ‘Kuzeyli’ diye adlandırıldıkları için kuzey yönüne ve gök tanrısının makamı sayılan Kutup yıldızına saygı gösteriyorlardı (Esin 2001: 25-26).

Çin mitolojisinde takım takımıyıldızları gezegenlere göre daha önemli rol oynamışlardır. Eski Çin astronomları beş gezegen bilirlerdi ve bunları beş sayısı üzerine kurulmuş karşılıklı dizilerle eşleştirdiler. Böylece her gezegen beş yönden biri ve onun rengiyle bağdaştırılmış oldu (Eberhard 2000: 125).

Evensel iki ilkeli kâinat düşüncesinin kriptografyası (yazılı işaretleri) da vardı. Bu yazılı işaretelere Çince *kua* ve Türkçe *ırk* denirdi. Her iki sistemde de *yaruk* ilkesi tek sayı, nokta veya çizgi ile; *kararig* ilkesi iki sayısı, iki nokta veya yan yana iki çizgi ile temsil edilmiştir. *Yaruk* ilkesinin *gök*’ten sonraki başlıca temsilcisi güneş; *kararig* ilkesinin *yer-su*’dan sonraki başlıca temsilcisi aydı (Esin 2001: 26-27).

Bu kozmolojinin ve kozmolojik öğelerle ilgili anlayışların hâlâ kırıntılarını barındıran DLT’de, bu konuyla ilgili şiirlerde artık bu anlayışın, sonraki kültürlerle yoğrulmuş şekillerini görmek mümkündür. Kozmolojik öğelere atfedilen bazı özellikler, DLT’de artık yeni anlayışlarıyla vücut bulmaya başlamıştır. Bu gözle görülür değişimin, anlam bilimi açısından da değerlendirilmesi, Türk dünyasındaki kültür değişimlerine ayrı bir pencere açmış olacaktır.

Bu çalışmada, DLT’deki kozmoloji konulu şiirler, kavram zenginliği yaratan anlam olaylarından benzetme ve aktarmalar açısından incelenmiştir. Bu şekilde hem kozmolojik anlayışa hem de bu anlayışı ortaya koyan kavram zenginliğinin gerekçelerine etraflıca değinilmiştir.¹

1. Benzetme ve Aktarma Olayları²

Duygu, düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından toplumların kendi değer yargılarına ve özelliklerine göre biçimlenmiş bir iletişim aracı olan dil, özellikle sanat değeri taşıyan eserlerde daha karmaşık yapılarda karşımıza çıkar.

¹ Şiirler, Ercilasun - Akkoyunlu (2015)’ya göre verilmiş ve bu çalışmanın sayfalarına gönderme yapılmıştır.

² Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bakınız: H. Savran, Divânü Lugâti’t-Türk’te Ölüm ve Kader Konulu Şiirler, I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu (I. International World of Turks Symposium of Social Sciences), 11-14 Mayıs 2017, Antalya.

Kurallar bütünü ile birlikte burada göz önünde tutulan husus estetik de olunca, eseri vücuda getiren kelimeler, kendi gerçek anlamları dışında, kullanılan değerler ve çağrışımlarla, değişik kavram ve kavram kavram birleşikleriyle insan zihnine hitap eder. Bütün bu kavram zenginliğini yaratan sebepler, benzetme ve aktarma dediğimiz önemli anlam olaylarında yatar.

Benzetme, bir varlığın niteliğini daha güçlü ve daha etkili biçimde anlatmak için kendisinden daha belirgin bir niteliğe sahip olan bir başka varlıktan yararlanma eğilimidir. Benzetme için benzetmeye konu olan bir varlık (benzeyen), kendisine benzetilen, benzetme yönü ve benzetme edatı bulunur. Bu öğelerin hepsi olmadan da benzetme yapılabilir: Çelik gibi sert bakış, çelik gibi bakış, çelik bakış gibi.

Dilde birbiriyle ilgi kurulan kavramların birbirlerinin yerine kullanılması ve birbirlerinin yerine geçirilmesi olan aktarma olayı, deyim ve ad aktarması şekliyle karşımıza çıkar. Aralarında ilgi bulunan iki varlık arasında benzetme yoluyla ilişki kurulan ve birinin adını diğerine aktaran aktarma çeşidi deyim aktarması; bir kavramın, ilgili ve bağlantılı olduğu bir başka kavramı çağrışım yoluyla gösteren aktarma olayı da ad aktarması adını alır.

Türk kozmolojisine baktığımız zaman, aslında öğelerin adlandırılmasında bile aktarmaların yapıldığını görürüz.

Bu duruma dikkat çeken Clauson, Ülker (Pleiades) için yaptığı açıklamada, Kaşgarlı Mahmud'un yıldız adlandırmasında yıldızlara ikinci bir anlam verdiğini, çoğu Türkçe yıldız adlarının, başka nesnelerin adından aktarma (metafor) olup (kara kuş, ak aygır gibi) buna karşılık Ülker'in ise orijinal anlamda olduğunu belirtir (Clauson 1972: 143).

Roux, Türk kozmolojisinde göksel cisimleri temsilen artık gökyüzünde hayvanların da kullanılmaya başladığını belirtir. Bunların en eskisi olan ve Jüpiter'i temsil eden *kara kuş*'un (kartal?) yanısıra Sirius'un yerine *ak aygır*'ı, Küçükayı'nın iki küçük yıldızı yerine *iki boz at*'ı, Aldebaran takımyıldızı olarak veya boğa burcunun yıldızı olarak *yağır sığın*'ı (yaralı boğa) ve ayrıca atların bağlandığı *demir kazık*'ı görmek mümkündür. *Kuş yolu* olarak adlandırılan Samanyolu, belki de kuş biçimindeki ruhların göğe yükselirken katettikleri yoldur (Roux 2012: 142).

KM'nin, *yulduz* maddesindeki "yıldız. Genel bir isimdir. Sonra birbirinden ayrılır. *Eren Tüz* Müşteri (Jüpiter), *Kara Kuş* Mizan Yıldızı (Terazi burcu). *Ülker* Ülker. *Yetigen* Büyükayı. *Temür Kazık* Kutup Yıldızı. *Bakır Sokam* Merih." (Ercilasun, Akkoyunlu 2015: 365-366) gök cisimlerine karşılık gelen adlar da birer aktarmadır.

1.1. Kozmolojik Anlatımlarda Benzetmeler

ajun tünü kündüzi yelgin keçer / kimni kalı satgasa küçin kewer "Diyor ki: Zamanın günleri ve geceleri yolcu gibi geçer. O, kimin üzerine uğrayıp karıştırırsa onu zayıflatır." (570 / 470).

KM'nin zaman anlamında kullandığı *ajun* ve *ajun*'a ait sayılan *tün* (gece) ve *kündüz* (gündüz) *yelgin* (yolcu)'ya benzetilerek zamanın hareketliliğine dikkat çekilmiştir.

1.2. Kozmolojik Anlatımlarda Aktarmalar

1.2.1. Deyim Aktarmaları

Türkler yıldızları ak yeşim taşına *ürün kaş*; gök kubbeyi de yeşil gök firuzeyle *yaşıl çeş* benzetmişlerdir. *ürün kaş*, *yaşıl çeş*, *Altun* (veya *Temür*) *Kazguk* (Kutup Yıldızı) ilişkisinden hareketle bu mücevher ve madenlerin de göksel unsurlar sayıldığı anlaşılmaktadır (Esin 2001: 30-31).

yarattı yaşıl çeş / sawurdı ürün kaş / tizildi Kara Kuş / tün kün üze yörgenür (166 / 144)

KM bu şiiri; “Göğü tasvir ederek diyor ki: Yüce Allah göğü firuze yeşilliğinde yarattı. Yıldızları da yeşim gibi üzerine serpti. Onlar (yeşim), yüzükte kullanılan beyaz taşlardır. Ondan Mizan (yıldızı) dizildi. Onlar, Türklerin Kara Kuş dediği yıldızlardır. Gündüzle gece birbiri üzerine dönerler.” şeklinde açıklama yaparak çevirir.

Gökyüzünün *yaşıl çeş*’e, yıldızların *ürün kaş*’a, Jüpiter’in *Kara Kuş*’a aktarıldığı şiirde *Kara Kuş* burada KM tarafından Mizan (yıldızı) olarak çevrilmiştir. Jüpiter’in *Mizan* olarak adlandırılması onu sanılanın aksine ‘Terazi burcu’yla ilgili kılmaz. Jüpiter, kendisine dayalı bir takvime kaynaklık ettiği için bir ‘mizan (ölçü)’ görevindedir.

Nitekim Çin’de, Jüpiter’in hareketine uygun on iki yıllık bir takvim eskiden beri vardır. On iki yıllık sıra, Çin takvimlerinde ikinci sütunda olup, iki sayısının yeryüzü simgesi olmasından dolayı, ‘yeryüzü kökleri’ adını almaktaydı. Çince den çevrilen Türkçe bir metinde, on iki hayvanlı takvimin simgeleri, *yıl erkliği* (yıla hâkim kuvvet) ve *iki yigirmi erkliği* (on iki kuvvet sahipleri) gibi adlarıyla *yir erkligleri* (yerdeki kuvvet sahipleri) olarak geçmektedir. J.R. Hamilton’un bir Köktürk metnini okuyuş tarzı, on iki hayvanlı takvimin her simgesinde, gök tanrısının bir yıl durduğunu ima etmekle, Türklerde de Müşteri takviminin bulunduğunu hatırlatmaktadır. Nitekim bu şiir de Müşteri’yi zaman bakımından bir ‘mizan (ölçü)’ unsuru olarak tanıtmaktadır. Ancak KM, Kara Kuş’un Türk illerinde sabah görüldüğünü kaydetmekle, ‘mizan’ görevini yıllara değil, gündüz ve gecenin dolanımına bağlamıştır (Esin 2001: 46-47).

KM, *yulduz* maddesinde “yıldız. Genel bir isimdir. Sonra birbirinden ayrılır. *Eren Tüz* Müşteri (Jüpiter), *Kara Kuş* Mizan Yıldızı (Terazi burcu). *Ülker* Ülker. *Yetigen* Büyükayı. *Temür Kazuk* Kutup Yıldızı. *Bakır Sokım* Merih.” (Ercilasun, Akkoyunlu 2015: 365-366) açıklamasıyla *Eren Tüz* ve *Kara Kuş*’tan iki ayrı gök cismiymiş gibi bahseder. Aslında burada KM’nin yaptığı, Jüpiter’in *Kara Kuş* adıyla Türkler tarafından çok daha eski zamanlardan beri ‘mizan (ölçü)’ unsuru sayıldığına dikkat çekmektir. *Eren Tüz*, gerçekte Orta Doğu’ya ve dolayısıyla Eski Yunan kültürüne özgü bir kozmolojik anlayışla verilmiş yeni bir adlandırmadır. Bu nedenle KM, kronolojik farkı ortaya koymak için her iki adlandırmayı da vermiştir.

Nitekim Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib’in kullandığı gezegen adlarında da bu yeni anlayış görülür. Yazar her ne kadar gezegenler için bilinçli bir şekilde Türkçe adlar kullansa da, Kutadgu Bilig’deki kozmoloji ve astroloji anlayışı artık bütünüyle Eski Yunan kaynaklarına dayalı bir anlayıştır. Yazar’ın, Venüs için kullandığı *Sevit* adlandırmasında, artık eski Türk kozmolojisinden hiçbir iz kalmamıştır. Aynı şekilde Kutadgu Bilig’de Mars için *Kürüd*, Satürn için *Sekentir*

kullanılmış; ama Jüpiter için hem *Oğay* hem *Kara Kuş* kullanılarak, bir bakıma Jüpiter'in eski kozmolojik öneminin devamı hissettirilmeye çalışılmıştır.

Clauson *Eren Tüz*'ü, bir yıldız adı olarak *eren* (adam) ve *tüz* (aynı, eşit, denk)'ün birleşmesinden oluşmuş bir kelime olarak görür ve *Eren Tüz*'le ilgili olarak KM'nin açıklamasının yanlış, buna karşılık İkizler burcu (Gemini) anlamıyla *Erentir* şeklinde Kutadgu Bilig'de geçen şeklinin doğru olduğuna vurgu yapar (Clauson 1972: 237).

Roux da *Eren Tüz* için "birbiriyle anlaşılan kahramanlar" açıklamasıyla kelimenin Kutadgu Bilig'e göre Jüpiter, DLT'e göre Terazi olduğunu belirtir (Roux 2012: 142).

Eberhard da Jüpiter'le ilgili olarak, gezegenin güneşin çevresini yaklaşık on iki yılda dönmesinden hareketle Çince'de bu gezegene, sadece on iki aydan oluşan dünya yılının aksine, *tai-sui* 'büyük yıl' denildiğini ve bazen gezegenin *sui-xing* 'yılın gezegeni' diye adlandırıldığını, 'Jüpiter Yılı' ile bağlantılı olarak on iki simgeden oluşan bir Jüpiter döngüsünün var olduğunu; eski yazıtlarda kimi zaman bu döngünün, seneyi hesaplamak için kullanıldığını belirtir (Eberhard 2000: 154-155).

Türk kozmolojisine göre sabit sayılan yeryüzü etrafında gök kubbe gece ve gündüz ile mevsimler boyunca durmadan dönmektedir. Gök kubbe, Temür Kazuk etrafında dolanımını bir yılda tamamlarken, onun en altında yer alan ve yıldızları üzerinde taşıdığı düşünülen *çıgrı* (gök çarkı) da dönmektedir ve bu şiirdeki ifadesinden hareketle KM'nin "felek" olarak çevirdiği *çıgrı*, dolanımını bir günde tamamlamaktadır. Şiirde kişileştirme özelliği taşıyan *tün* (gece)'ün *kün* (gündüz) üzerine sarılması ifadesinde deyim aktarması yapılmıştır:

tenri ajun törütti / çıgrı ediz tezigür / yulduzları çergeşip / tün kün üze yörgenür
"Diyor ki: Yüce Allah âlemi yarattı. Yüksek felek daima dönmektedir. Yıldızlar saf saf sıralanmıştır ve gece, gündüz üzerine top gibi sarılmaktadır." (417 / 327).

Gök cisimlerinin zamanı ifade açısından somutlaştığı bir başka örnek *ay*'dır. Aşağıdaki örnekte gökyüzündeki ay, zaman belirten *ay* ile somutlaşmış ve bitip tükenen zaman için kullanılmıştır:

kışka itin kelse kalı kutlug yāy / tün kün keçe alkınur ödlele bile āy "Mübarek yaz gelince kışa hazırlan. Çünkü gece ve gündüz geçerek zaman biter ve ay tükenir. Otuz gün, ay adını almıştır, çünkü o sürenin geçtiği onunla (gökteki ayla) anlaşılır." (54 / 39).

Türk kozmoloji anlayışında göksel öğeler işlenirken, bu öğelerin buldukları yerle birlikte 'zaman olgusu' üzerindeki etkileri de dikkatlerden kaçmamıştır. Hem *ajun* hem *ödlele* DLT'de ad aktarmasıyla yerine göre 'zaman, devir, hayat, âlem, dünya, felek, baht, talih' anlamlarıyla karşımıza çıkarken, diğer taraftan hem somutlaşıp hem kişileştirilerek deyim aktarmasına güzel örnekler olmuşlardır. Özellikle *Alp Er Toğa*'nın işlendiği şiirlerde, adı geçsin geçmesin, KM daima *Alp Er Toğa*'ya vurgu yaparak onun *ödlele* ile olan mücadelesini verir. Bu şiirlerde *ödlele* 'öç alır', 'fırsat götürür', 'tuzak kurar', 'zayıflar' ve 'günleri hızlandırır' (33 / 19, 64 / 50, 383 / 301, 432 / 337, 462 / 366. Bakınız: 1.2.2. Ad Aktarması bölümü).

Esin, KM'nin verdiği şiirlerde somut bir şekilde beliren *ödlele*'i 'yünçig, yavuz (ünsüz, kötü) bir insana benzetir. Burada *ödlele*, 'Ajun beyi (Dünya beyi)' *Alp Er*

DİVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ KOZMOLOJİ KONULU ŞİİRLERDE
BENZETME VE AKTARMA OLAYLARI

Toņa / Afrâsiyab tarafından yenilmiş olduğu için, ondan intikam almak üzere tuzak kurmuş ve onu öldürerek dünyayı boş (sahipsiz) bırakmıştır (Esin 2001: 73).

Türk Dilinde gök cisimlerinin gökyüzünde yükselmesi, insan için kullanılan ‘doğ-’ fiiliyle ifade edilir ve gök cisimlerine bu şekilde insan özelliği aktarılmış olur. Bu özelliği gördüğümüz aşağıdaki şiirde, güneş ve yıldızların bir insan gibi doğduğu ama bir insandan farklı olarak, bir bakıma hiçbir zaman yaşlanmadığı anlatılır:

togup takı kalmadı menğü eren / ajun küni yulduzı tutçı togar “Zamanı niteleyerek diyor ki: Doğan, sonsuza kadar yaşamamıştır. Dünyanın güneş ve yıldızları ise her zaman doğar ve yıpranmazlar.” (609 / 502).

1.2.2. Ad Aktarmaları

‘Bir gün’ için *çıgrı* (gök çarkı)’nın dönerek *tün* (gece)’ün *kün* (gündüz) üzerine sarılması, “felek” için *çıgrı* ve “âlem” için *ajun* ifadelerinin kullanıldığı bu şiir, ad aktarmasının en çarpıcı örneklerindedir:

teñri ajun törütti / çıgrı ediz tezgünür / yulduzları çerğeşip / tün kün üze yörğenür “Diyor ki: Yüce Allah âlemi yarattı. Yüksek felek daima dönmektedir. Yıldızlar saf saf sıralanmıştır ve gece, gündüz üzerine top gibi sarılmaktadır.” (417 / 327).

Ajun, yalnız ‘âlem’ için değil yeri geldiğinde ‘kâinat, dünya, felek, hayat ve zaman’ kavramlarını da karşılamış bir ifadedir. Nitekim aşağıdaki şiirlerde *ajun*, ‘zaman’ anlamında kullanılmıştır:

ögreyüki mundag ok / munda adın tıldag ok / atsa ajun ugrap ok / taglar başı kertilür “Zamanın âdeti böyledir. Bu öldürücü sebeplerden gayrisi bahanedir. Devran dağların başına doğru bir ok atsa (dağların başı) aşmır.” (90 / 81).

ajun tüni kündüzi yelgin keçer / kimni kalı satgasa küçin kewer “Diyor ki: Zamanın günleri ve geceleri yolcu gibi geçer. O, kimin üzerine uğrayıp karıştırırsa onu zayıflatır.” (570 / 470).

bilge büğü yunçıdı / ajun anı yençıdı / erdem eti tınçıdı / yerke tegip sürtülür “Zamanı niteleyerek diyor ki: Bilginlerin durumu kötüleşti. Zaman bilgeleri öyle bir ısırış ısırıldı ki edep ve güzel işlerin eti çürüdü; o kadar ki gevşekliğinden yere düştüğünde sürünür.” (577 / 474).

Aşağıdaki şiirde KM, insanoğlunun geçiciliğine, buna karşılık zamanın kalıcılığına vurgu yapar; ancak çevirisinde *ajun*’u dünya olarak verir. Aslında ifadeden anlaşıldığı üzere burada *ajun*, yıldızların üzerinde dizildiği *çıgrı* (gök çarkı)’dır:

togup takı kalmadı menğü eren / ajun küni yulduzı tutçı togar “Zamanı niteleyerek diyor ki: Doğan, sonsuza kadar yaşamamıştır. Dünyanın güneş ve yıldızları ise her zaman doğar ve yıpranmazlar.” (609 / 502).

Bu şiirde yine ad aktarmasından yararlanılarak ‘bütün insanlık’ için *eren*; ‘gök çarkındaki bütün gök cisimleri’ için de *yulduz* kullanılmıştır.

Ajun / acun kelimesi, Türkçe Budist metinlerde hayat anlamını taşıırken İslami dönemde dünya anlamına da gelmiştir. Budizm’e bağlı Türklerin de kullandığı Budist takviminde, bahar ve çiçek açma zamanı ‘yılbaşı’ sayılmıştır (Esin 2001: 158).

DLT'de *ajun* gibi *ödlek* de özellikle 'zaman' anlamıyla karşımıza çıkar. Fakat bu 'zaman' anlamının içinde 'kader, baht, talih, felek' kavramları da vardır:

alp er toğa öldi mü / isiz ajun kaldı mu / ödlek öçin aldı mu / emdi yürek yırtılır
"Anlamı şudur: Afrâsiyab Han öldü mü; hırçın ve kötü dünya onsuz kaldı mı; felek ondan intikamını ve öcünü aldı mı? Şimdi zamana kızmaktan ve onun saltanatına üzülmeketen yürek yırtılır." (33 / 19).

ödlek kamug kewredi / erdem arıg sewredi / yunçığ yawuz tawradı / erdem begi çertilür
"Diyor ki: Zaman zayıfladı, erdem azaldı. Erdem beyi öldükten sonra zayıf ve tembel olan güçlendi. Burada, sultan Afrâsiyab kastediliyor." (64 / 50).

ödlek yarag közetti / ogri tuzak uzattı / begler begin azıttı / kaçsa kalı kurtulur
"Diyor ki: Zamane (felek) fırsat gözetti; iplerini yerin altında döşedi. Böylece beyler beyini şaşırtdı. Burada sanki Afrâsiyab'ı kastedilmektedir. Ondan (felekten), kaçmakla nasıl kurtulabilir?" (383 / 301).

ödlek küni tawratır / yalıñuk küçin kewretür / erdin ajun sewritür / kaçsa takı ertilür
"Diyor ki: Zamanın günleri, insanın gücünü gevşetmek için hızlanmaktadır. Dünyayı adamlardan boşaltmaktadır. Yani Afrâsiyab ve etrafındakileri kastediyor ve diyor ki: Kim ölümden kaçarsa peşinden gidilip ona yetişilir ve (o) ölür." (432 / 337).

ödlek arıg kewredi / yunçığ yawuz tawradı / erdem yime sewredi / ajun begi çertilür
"Diyor ki: Zaman gevşedi; zayıf ve gevşek olan güçlendi; dünya beyinin ölümüyle –yani Afrâsiyab- devrin insanlarının güzel işleri kalmadı." (462 / 366).

Esin'e göre *ödlek* ile ilgili bu şiirler *öd / ödlek* ile *Zurvân* ve benzeri *Kâla-Yama* arasında bağlantı kurar. *Kâla-Yama-Zurvân*, çark çeviren ve ejder simgesi de olan bir düşünce olarak Türk kozmolojisinde, zaman çarkını 'eviren Evren (ejder)'e de benzer. Hint mitolojisinde *Kâla*, güneş ve ay tanrılarına benzer olarak bir at veya bir atlı ya da *kañlı* (hükümdar arabası) süren bir kişi gibi düşünülür. Buna göre, *ödlek* ile 'Ajun beyi (Dünya beyi)' *Alp Er Toğa*'nın mücadelesi, alpin veya hükümdarın, zaman ve ölüm tanrısıyla savaşını anlatan daha eski destanlara bağlanabilir (Esin 2001: 73-74).

Aşağıdaki şiirde zaman anlamındaki *ödlek*'in hiç durmadan akıp gittiği, bir bakıma *ay* ile ilişkilendirilerek ifade edilmiştir:

kışka itin kelse kalı kutlug yāy / tün kün keçe alkınur ödlek bile āy
"Mübarek yaz gelince kışa hazırlan. Çünkü gece ve gündüz geçerek zaman biter ve ay tükenir. Otuz gün, ay adını almıştır, çünkü o sürenin geçtiği onunla (gökteki ayla) anlaşılır." (54 / 39).

Bu şiirde, 'mübarek yaz' olarak çevrilen *kutlug yāy* ibaresi bizi Bazin'in bulgusuna götürür. *kutlug yāy*, "kötü mevsim (kış)"a karşılık gelen "iyi mevsim (yaz)"ın bir başka ifadesidir. Zaman bölünmesinde Jüpiter gibi "mizan (ölçü)" özelliği taşıyan bir başka göksel cisim de *Ülker* (Pleiades, Süreyya, Pervin) takımyıldızı olmuştur.

Roux, *Ülker* adının, Türkçede çok eskiden beri yer aldığını hatırlatarak *Ülker*'in güneşle olan kavuşumunun veya karşı konumunun, yılın iki büyük zaman dilimine bölünmesini mümkün kıldığını, bu nedenle 'bölen kişi' anlamına gelen *Ülker*'in, efsanevi bir şahsiyet olduğunu belirtir (Roux 2012: 148).

DİVÂNÜ LUGÂTİ’T-TÜRK’TEKİ KOZMOLOJİ KONULU ŞİİRLERDE
BENZETME VE AKTARMA OLAYLARI

Bazin de helyak doğuşa sahip Ülker’i, güneş yılını ikiye bölmekten hareketle *ül-* (böl-) köküne dayandırır ve zaman bölünmesiyle ilgili olarak Ülker’i, Türk kozmoloji sisteminde ayrıcalıklı bir yere oturtur. Bazin, Olhon adasında bulunan Köktürk yazılı bir ibareden hareketle (*kat āy ärklig. arkar āy, biçin, kış, ädgü ülgär.* “Ay ay üstünde, Er(k)lig (=Sabah Venüs’ü). (Dişi) Argali Kamer Ayı. Bölünme, kış, İyi Ülker yıldızları.”) Ülker Takımyıldızının halk astronomisinde yer alan bir takvime kaynaklık ettiğine işaret eder. Burada tutulum düzlemine yakın yıldız kümeleri, yani ‘İyi Ülker (*edgü ülger*)’ ile ‘(dişi) Argali Kamer Ayı’ anlamındaki *arkar āy* arasında bir bağ kurulmuş; ayrıca “*kötü mevsim*”in, geniş anlamıyla ‘kış (*kış*)’ın başladığını bildiren bir ‘bölünme (*biçin*)’den söz edilmiştir. ‘Argali Kamer Ayı’ndaki, iyi ve kötü mevsim arasındaki bu ‘kesinti’, Ülker takımyıldızının “akronik doğuşu” sırasında, yani Ülker’in Güneş battıktan sonra ufukta belirmediği sırada görülmektedir. Bu akronik doğuş astronomide Ülker ve Güneş’in, tutulum düzlemi üzerinde karşı karşıya buldukları zamana denk gelmekte ve Gregorius takvimine göre günümüzde 21 Kasım’a rastlamaktadır. Olhon adasındaki bu yazıt, Çin takvimine bağlı olmayan Türk halk takvimlerinden biri hakkında önemli bir bilgiye işaret etmektedir. Bu takvimde Ülker Takımyıldızının gözlenmesi sayesinde, kamer aylarının, mevsimlerle ilişkili Güneş yılı içindeki dağılımı sorunu basit ve etkili biçimde çözüme ulaşmıştır. 8. yüzyıldaki Türkler gibi Türkiye Türkleri de Ülker takımyıldızının akronik (görülebilir) doğuşunu, Güneş yılının “bölünmesi” olarak algılamışlardır. “Kesilme, bölünme” anlamındaki *biçin*’in eş değeri olan *kāsım* “bölen” anlamındadır ve Türkiye Türkçesinde de Güneş yılının bölünmesi, “kış” (kış) adı verilen soğuk mevsimin başladığına işaret etmektedir. Bölünmenin, “*güzel mevsim*”in başlangıcını gösteren diğer bir yönü Türkiye Türklerince; Güneş yılında *kāsım*’ın ve Saint Demetrius’un karşıtı olan ve Julius yöntemine göre 23 Nisan’da (Gregorius yöntemine göre 6 Mayıs’ta) başlayan *Hidrellez* (< *Hıdır-İlyās*) (Yunan Ortodoks takviminde Saint Georges) olarak adlandırılır (Bazin 2011: 498, 502, 503, 504).

Güneş doğmadan hemen önce doğuda doğmasından hareketle ‘Sabahyıldızı’ ya da ‘Tan yıldızı’ adlarının yakıştırıldığı Venüs (Zühre) gezegeninin, DLT’de *yaruk yıldız* ibaresiyle temsil edildiği aşağıdaki şiirler, aynı zamanda bir bahar tasviridir:

yāy yarupan ergözi / aktı akın munduzı / togdı yaruk yıldızı / tıjla sözüüm
külgüsüz “Diyor ki: Bahar sabahı ağardı; buzun erimiş suyuyla gelen sel aktı ve parlak yıldız doğdu. İlgi çekici sözüümü gülmeden dinle.” (60 / 47).

yaruk yıldız togarda odnu kelip bakar men / satulayu sayraşıp tatlıg ünün kuş
öter “Diyor ki: Parlak yıldız doğduğu zaman uykudan uyandım. Ağaçlara bakıyorum ve kuşların tatlı, coşkulu nağmelerle terennüm ettiklerini duyuyorum.” (530 / 431).

Yeraltı ve ölüm tanrısı *Erklig/k Kan*’a verilen *erklig* unvanının, aynı zamanda Venüs’e de ait olduğunu belirten Esin, Çinde olduğu gibi Türklerde de Venüs’ün; savaş, silahlar, zırhlar gibi askerî kavramların ve ölüm cezasının simgesi sayıldığına değinir. *Erklig* de tıpkı ‘Yama’ gibi ölüm ve yeraltındaki hareketlerinde, Yir tengri-kanı’yla ilişkili olmalıdır. (Esin 2001: 75-76).

Venüs için kullanılan *yaruk yıldız* ibaresi ve anlayışı aslında, Türk kozmolojisine antik dünyadan girmiş bir olgudur.

Bu duruma dikkat çeken Roux, Venüs'ün eski adı *Erklik*'i yitirmek suretiyle asıl niteliğini de kaybettiğini ve “ışık yıldızı”, “yaruk yıldızı” (Luzifer), sonra da ‘ışışyan, parıldayan’ anlamında “Çolban” olduğunu; daha sonradan da bu kelimenin Farsça kökenli “Çoban” (çoban) ile karıştırıldığını hatırlatır (Roux 2012: 142).

SONUÇ

Dîvânu Lugâti't-Türk, içinde barındırdığı söz varlığı ve kavram zenginliğiyle Türk kültürü için bulunmaz bir kaynak eserdir. Tek başına, Türk tarihinin ve kültürünün hafızası olabilecek güçte olan eser, pek çok konuda olduğu gibi kozmoloji alanında da önemli kavramlar barındırır. Kozmolojik öğelerin yer aldığı şiirler, hem Türk kozmoloji anlayışına hem de estetiğine ışık tutmaktadır. Şiirlerde geçen kelimeler, ibareler ve kavramlar, Türk kozmolojisinin geçmişi hakkında önemli ipuçları verirken Türklerin yaşadığı zaman ve coğrafyaya göre, etkileşim içinde oldukları kültürlerden de bilgiler vermiştir.

İncelenen şiirlerdeki kelimeler ve ibareler, Türklerin kozmoloji geçmişinin, çok eski olduğunu ortaya koymakla beraber, kozmolojinin Türkler için bir yaşam biçimi olduğunu da göstermiştir. Kozmolojiyi hayatlarında bu kadar yoğun bir şekilde algılayan ve kullanan Türkler, kozmolojik öğelerin ve kavramların ifadesinde Türkçenin en ince ifade tekniklerini kullanmışlardır. Bu kozmolojik kavram zenginliği, büyük ölçüde aktarmalar yoluyla sağlanmıştır.

Göksel cisimlerin konumu ile zaman arasında da ilişki kuran Türkler, zamanın ifadesinde bazı gök cisimlerine dayalı takvimler oluşturmuşlardır. Bu konuda Jüpiter ve Ülker takımyıldızı, Türk kozmoloji sisteminde zaman bölümleyicisi olarak bir “mizan, ölçü” görevini üstlenmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk gibi bazı eserlerde, Jüpiter ve Ülker takımyıldızının “mizan, ölçü” niteliklerine göndermelerin yapılması, bazı araştırmacıların bu cisimleri “Libra –Terazi burcu-“ ile karıştırmalarına neden olmuştur.

Bugünkü anlamda astroloji ve burç anlayışı Türklerle, Ortadoğu kökenli kültürlerle etkileşim sonucu geçmiştir. Bu etkileşimin sonuçlarını, Müslümanlığın kabulüyle birlikte Dîvânu Lugâti't-Türk'te ve aynı dönemde yazılmış olan Kutadgu Bilig'de de görmek mümkündür. Fakat Dîvânu Lugâti't-Türk'te olmayıp da Kutadgu Bilig'de görülen *Sevit* (Venüs), *Kürüd* (Mars), *Oğay* (Jüpiter) gibi gezegen adları, Ortadoğu ve eski Yunan astroloji anlayışına uygun olarak Yusuf Has Hacib tarafından bulunmuş adlardır.

Kaynakça

- BAZIN, Louis, (2011), *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, (Çeviren: V. Köken), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Gerard, (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- EBERHARD, Wolfram, (2000), *Çin Simgeleri Sözlüğü*, (Çevirenler: A. Kazancıgil ve A. Bereket), İstanbul: Kbalacı Yayınevi.
- ERCILASUN, Ahmet B. ve Z. AKKOYUNLU, (2015), *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ESIN, Emel, (2001), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kbalacı Yayınevi.
- ROUX, Jean-Paul, (2012), *Eski Türk Mitolojisi*, Ankara: BilgeSu (Çeviren: M. Y. Sağlam).
- SAVRAN, Hülya, (2017), “Dîvânu Lugâti't-Türk'te Ölüm ve Kader Konulu Şiirler”, I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu (I. International World of Turks Symposium of Social Sciences), 11-14 Mayıs 2017, Antalya.